

Helinä Rautavaara ja merenneidot

Pilvi Vainonen

Artikkeli liittyy Helinä Rautavaaran museon merenneitoaiheisiin esineisiin. Esineet ovat nähtävillä Helinä Rautavaaran museossa Espoon WG-talossa ([Helinä Rautavaaran museo](#)).

Merenneito syntyi Amazonilla

Helinä Rautavaara oli monitahokas, joka peilasi eri kulttuureita. Hänellä oli monia identiteettejä, jotka muodostuivat ja aktivoituivat eri konteksteissa. Brasiliassa hän oli candomblé- ja umbanda-kulttien papitar, Jamaikalla rasta ja Saaban kuningattaren inkarnaatio, Senegalissa suufi, Suomessa tutkija ja tutkimusmatkailija, muita roolejaan unohtamatta. Hän samastui myös myyttisiin olentoihin, kuten arkkienkeli Gabrieliin, koska oli syntynyt Kaapon päivänä, ja häntä pidettiin merenneitona.

Työskentelin Helinä Rautavaaran kanssa vuosina 1996–1997 noin kymmenen kuukautta, kun luetteloin hänen kokoelmiaan Helsingin yliopiston kulttuuriantropologian laitoksen järjestämässä työryhmässä. Hän oli jo sairastunut vakavasti ja hänen kokoelmansa yhdistävä museohanke oli saanut vauhtia. Monta kertaa kävi mielessäni, että esineidensä ja niiden kirjallisen luetteloinnin avulla hän pyrki kuvittamaan omaa elämäänsä ja sen tarinoita. Esinekeruu näytti kiihtyneen vuosien kuluessa ja vaikutti siltä, että hän halusi vuosia ja jopa vuosikymmeniä joidenkin matkojensa jälkeen hankkia esineitä näistä kulttuuripiireistä yhdistääkseen ne eräänlaisina verifikaatteina kertomuksiinsa.¹ Myöhempi keruu toki tähtäsi esineistön sijoittamiseen hänen perustamaansa Baga-Zombie -museoon.

Vuosia maailmalla matkanneena hän oli kohdannut monta seikkailua ja kuullut ja luonut monta tarinaa. Kaksi hänen vakiorepertuaariinsa kuuluvaa kertomusta käsitteli hänen merenneitouttaan. Luultavasti hän kertoi ne kaikille, joiden kanssa oli vähänkin enemmän tekemisissä, myös minulle. Ne tulevat esille myös mm. hänestä kertovassa filmidokumentissa ja elämäkertaromaanissa.² Hänen kokoelmaansa kuuluu myös monta merenneitoihin ja niiden sukulaisiin liittyvää esinettä, joista muutamia esitellään tässä artikkelissa.

Helinän merenneitotarinoihin liittyvät hänen vaalimansa sankaruuteen, erityislaatuisuuteen ja yliluonnolliseen kohtaloon tai olemukseen liittyvät teemat: hän tupsahtaa usein vaikeissa tai dramaattisissa oloissa jonnekin – mihin tahansa – ja tulee hetken päästä vastaansanomattomasti kohdelluksi erityisenä henkilönä tai ruumiillistuneena henkiolentona, jopa palvottuna jumaluutena.

Varhaisempi kertomuksista on 1960-luvulta Amazonilta. Helinä oli kuumetautisena liftannut intiaanikanoottiin. Horkkakohtauksen iskettyä hänen piti päästä maihin ottamaan lääkettä, ja hänet

Lähdejulkaisu: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

oli jätetty yön pimeydessä kylän rantaan. Kylästä oli kuulunut rummutusta; siellä oli käynnissä ruumiinvalvojaiset. Hän oli kiivennyt köysitikkaita ihmisten ilmoille, ja nähtyään hänen vaalean päänsä ilmestyvän pimeältä joelta kylän asukkaat olivat säikähtäneet ja pitäneet häntä yliluonnollisena olentona – merenneitona.

Myöhempi lisäys hänen merenneitouteensa on vuoden 1988 tienoilla Nigeriassa tapahtunut identifikaatio länsiafrikkalaiseen vedenjumalattareen Mami Wataan. Abujalaiselta torilta hankkimansa asun esinekorttiin hän kirjoitutti seuraavan lisätiedon:

*Ashiyoke-kankaasta tehtyyn asuun kuuluu hame, rapa, laajahihainen pusero ja juhlat urbaani samaa kangasta. HR oli juuri saapunut Beninin kuningaskunnasta pidettyään siellä näyttelyn, ja lähti tutustumaan erääseen pääkaupunkialueen juju-markettiin, jossa naiset tervehtivät häntä Mami-Watta -merenneitona ja polvistuivat pyytämään siunausta. Osa ashiyoke-kankaista on saatu lahjaksi kyseiseltä torilta.*³

Mami Wata – Vesien äiti

Erilaisia paikallisia vedenhaltijoita ja -jumaluuksia esiintyy siellä missä vettäkin. Usein vedenhaltijoilla on katsottu olevan maagisia kykyjä tai ainakin jonkinlaista vaikutusta myös ihmisten maailmaan, mikä on johtanut kulttien syntymiseen. Muun muassa tulvien ja muiden veteen liittyvien vaarojen välttämiseksi sekä saaliiden ja hedelmällisyyden takaamiseksi niitä voidaan pelätä ja välttää, kunnioittaa, lepyttää ja palvoa erilaisin menoin, ja niitä voidaan visualisoida lukemattomin eri tavoin ja eri syistä. Monien veteen liittyvien jumaluuksien tai henkiolentojen piirteet ja ominaisuudet ovat kulkeutuneet tuhansien vuosien takaa nykyaikaan ja mantereelta toiselle sekä ylittäneet kulttuurirajoja sopeutuessaan uusiin ympäristöihin ja tarpeisiin. Voisi puhua veteen liittyvien jumal- ja henkiolentojen verkostosta, sillä monet niistä ovat historiallista sukua keskenään. Esimerkiksi antiikin seireenit ja intialaisen perinteen taivaalliset apsaras-nymfit lienevät samaa, musisoimalla viettelevää sukuhaaraa.

Yhteinen piirre monille vesiolennoille on jonkinasteinen hybridiys, sopeutuminen sekä luontoon että kulttuuriin, ihmisten maailmaan, mikä näkyy myös niiden ulkomuodossa. Tavallinen yhdistelmä on ihmismäinen ylävartalo ja kalanpyrstöinen alavartalo, seireeneillä lintu. Ihmiskalayhdistelmän esikuvana pidetään vedenjumala Oannesia, jota ei-seemiläiset akkadilaiset palvoivat jo noin 5000–4000 eaa. Myöhemmät babylonialaiset omaksuivat Oannesin palvonnan ja sen sekä hieman nuoremman, aluksi kalamaiseen viittaan pukeutuneen ja sittemmin pyrstön saaneen foinikialaisten kuunjumalattaren Atargatoksen piirteitä tavataan laajasti myös muissa kulttuureissa.⁴

Mami Wata tunnetaan nykyisin eri muodoissaan Länsi- ja Keski-Afrikassa sekä käärmeen- että kalanpyrstöisenä. Itse asiassa ekspansiivisen Mami Watan taustalla katsotaan olevan suuri joukko veteen liittyviä henkiä ja jumaluuksia, sekä feminiinisiä että maskuliinisia, joilla on pitkät juuret

afrikkalaisissa kulttuureissa. Sen historia liitetään myös egyptiläiseen Isis-jumalattaren sekä ikivanhaan suuren tradition jumalattaren kulttiin.⁵ Myöhemmään, Euroopassa 1500-luvulle tullessa yleistyneeseen merenneitokuvastoon sen yhdistävät merenneidon tunnusmerkit peili ja kampa, kun Euroopassakin aikaisemmin jumalallisena pidetty olento sai enemmän inhimillisiä piirteitä. Keskiaikaiset bestiaarit, vertauskuvalliset eläinoppaat, kuvasivat merenneidot osaksi luomakuntaa, ja niiden olemassaoloon liittyi moraalinen opetus välttää syntiin viekoittelevia naisia. Peili ja kampa edustivat tätä uutta piirrettä, kun merenneito muuttui Euroopassa lähinnä huonon naisen tai prostituoidun symboliksi.⁶ Nämä sävyt eivät ole vieraita houkuttelevana pidetylle Mami Watallekaan sen jumalallisesta asemasta huolimatta.⁷

Mami Watan uskotaan tuovan palvojilleen vaurautta ja turvaton toimeentulon, jos sen vaatimukset täytetään. Palvontaan liittyy uhrilahjoja – monesti moderneja ylellisyystavaroita, alkoholia ja parfyymeja – ja tanssimista seuraava henkipossio. Jumalatar voi ilmestyä unessa merenneidon hahmossa ja kulkea ihmisten ilmoilla naiseksi naamioituneena. Sillä katsotaan olevan myös eräänlaisia inkarnaatioita tai 'tyttäriä' kuolevaisten naisten joukossa.⁸ Ehkä Helinä Rautavaara tunnistettiin sellaiseksi nigerialaisella torilla parikymmentä vuotta sitten?

Helinä Rautavaaran museon kokoelmaan kuuluu kaksi Mami Wataa esittävää senegalilaista *suwer*-lasimaalausta.⁹ Molemmat on signeerannut "I. Sall". Kaikkiaan kokoelmaan kuuluu noin 150 *suwer*-maalauksia eri aiheina. Hankintatietojen mukaan Mami Wata -maalaukset on ostettu Dakarista, ja toisen takana on helsinkiläisen kehystysliikkeen päiväys huhtikuulta 1988.

Suwer-maalauksia (ransk. sous verre, 'lasin alla') alettiin tehdä Senegalissa 1900-luvun alkupuolella, kun ranskalaiset siirtomaaisännät olivat kieltäneet islamilaisen propagandakuvaston ja vanhaa, esimerkiksi valokuvien kehystämisenä käytettyä lasimaalaustekniikkaa alettiin hyödyntää sekä islamilaisien aiheiden levittämisenä että siirtomaavallan vastustamiseksi. Muun muassa suufipyhimyksiä esittävien maalauksien lisäksi kristillisetkin aiheet olivat tavallisia. Maallinen elämäntapa, eläinaiheet ja maisemineen muodostaa oman kuvastonsa, samoin kuin Senegalin historiaa, mytologiaa ja legendoja käsittelevät maalaukset eli aihepiiri, johon Mami Watakin kuuluu. Nykyisin *suwer*-maalauksien kirjo ylettyy sekä arvostettuun, tunnettujen taiteilijoiden signeeraamaan galleriataiteeseen että toreilla turisteille myytävään afro-kitchiin.¹⁰ On tutkimatta, onko Rautavaaran kokoelman teokset maalannut "I. Sall" todella Ibrahima Sall, yksi *suwer*-taiteen varhaisista mestareista.¹¹

Ikonografisesti Mami Wata kuvataan yleensä mustahiuksisena naisena, jolla on vaalea iho ja käärme kietoutuneena lanteille, toinen harteille. Hahmon esikuvana pidetään 1880-luvulla painettua saksalaisperäistä, Afrikkaan ja myöhemmin muun muassa Haitiin levintä kromolitografiaa, joka arvailujen mukaan esittää samoalaista käärmeenlumoojaa tai hampurilaisen eläintarhanpitäjän vaimoa. Taiteilijan sanotaan saaneen vaikutteita Horus-lasta pitelevästä Isiksestä.¹² Toisen Rautavaaran maalauksen naishahmo onkin vaalea, mutta toisen mustaihoinen. Muuten maalaukset ovat samanlaiset, ja Mami Watan vasemman kyljen tuntumassa kuvataan alkuperäiseen painokuvaankin sisältynyt käärmeenlumoojalapsi.

Lähdejulkaisu: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

Täysin toisenlaista Mami Watan kuvaamistapaa edustaa Rautavaaran museon kokoelmaan kuuluva puunaamio Norsunluurannikolta, "naamiosalaseuran tanssipuvun osa".¹³ Sen tunnistaa Mami Wataksi pään ympärille kietoutuneesta kahdesta käärmeestä.

Yemanjan allas

Kuten monet muutkin afrikkalaisperäiset henget ja jumaluudet, Mami Wata rantautui Karibialle ja Latinalaiseen Amerikkaan orjakaupan myötä. Myös uudessa maailmassa se tunnetaan monina versioina ja monilla nimillä useiden uskontojen piirissä, niinpä se sopi erinomaisesti Rautavaaran vaaliman synkretismin ja kulttuurien välisen vuorovaikutuksen symboliksi. Silti hän tuntui luoneen merenneidosta eräänlaisen yksinkertaistetun arkkityypin, elämän, jumalattaren, puhtauden ja naiseuden palvonnan lumoavan vertauskuvan.

Brasiliassa jumalatar tunnetaan Yemanja-nimisenä. Se kuuluu muun muassa katolisuutta, spiritismiä ja afrikkalaisperäisiä uskontoja yhdistelevän, 1900-luvun alkupuolella syntyneen umbanda-uskonnon pantheoniin.¹⁴ Sen katsotaan edustavan hedelmällisyyttä ja universaalina naiseutta, ja se on erityisesti kalastajien suojelija. Yemanjalle uhrataan suurissa uudenvuodenjuhlissa mm. kukkia, parfyymeja, kynttilöitä – ja peilejä.

Helinä oli umbandista eli umbanda-papitar, ja hän rakensi myös kotiinsa Runeberginkadulle alttarin. Alttarikokonaisuuden Yemanjalle pyhitetty osa oli nimeltään "Yemanjan allas".¹⁵ Siihen kuului tyypillinen umbandistinen painokuva, jossa kuvankaunis, valkoisiin pukeutunut nainen, kruunupäinen 'meren kuningatar' Yemanja kulkee kuutamossa veden päällä pitkä musta tukka liehuen ja kädet siunaavasti levitettynä.¹⁶ Kuvan asetelma tuo vahvasti mieleen kristillisen Jeesus-hahmon. Maalausta hallitsevat Yemanjan värit valkoinen ja sininen.

Helinä liitti alttariinsa myös pienen keramiikkaveistoksen, jossa paljasrintainen neitonen nojailee vaaleanpunaiseen meritähteen.¹⁷ Esineen takana lukee sen todennäköisen tekijän, Meksikosta Oaxatan seudulta kotoisin olevan Josefina Aguilarin nimi. Hänen teoksistaan tuli maailmankuuluja 1970-luvulla ja niitä voi nykyisin ostaa myös Internetistä. Helinä ei kuitenkaan luultavasti tiennyt esinettä hankkiessaan eikä myöhemminkään Aguilaria eikä hänen mainettaan kansantaiteilijana, sillä esinekortissa on ylimalkainen ajoitus "1900-luku". Veistos on lisäksi luetteloidu brasiliaiseksi. Helinä matkusti Meksikossa 1960-luvun alussa ja vuonna 1992 eikä ole selvää, milloin ja mistä veistos on hankittu. Viimeistään Suomessa hän kotoutti pikku merenneidon alttarilleen somistaen sen vihreillä muovilehdillä sekä lasista ja turkoosiksi värjätystä simpukanpaloista pujotellulla helminauhalla. Installaatioon kuului myös runsaasti Brasiliasta tuotuja simpukoita, koralleja ynnä muuta merellistä rekvisiittaa.

Lähdejulkaisu: Kuriositeetikabi.net 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: Kuriositeetikabi.net 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

Brasilialaiseksi on luetteloitu myös toinen, kruunupäistä ja sinivalkopyrstöistä merenneitoa esittävä pieni keramiikkaveistos, jonka tekijästä ei ole tietoja.[18](#) Se esiintyy jouluseimikuvaelmassa yhdessä kirkkoa, ratsastavaa kuningasta, härkää, kalkkunaa, riikinkukkoa ja kanapoikuetta esittävän veistosryhmän kanssa, ikäänkuin Jeesuksen äitiä tuuraamassa.

Neitsyt Maria, sanoi Helinä

Katolinen kirkko ja valkoiset vallanpitäjät eivät katsoeet suopeasti afrikkalaisperäisten uskontojen harjoittamista uudessa maailmassa. Siksi sekä umbandassa että muissakin synkretistisissä uskonnoissa katolisia pyhimyksiä alettiin käyttää eräänlaisina lumehahmoina tai kirkon hyväksyminä kristillisinä vastineina naamioimaan pakanallisia afrikkalaisia ja paikallisia henkiä ja jumaluuksia. Kerran Helinä ojensikin käsityksiäni merenneidosta kivahtamalla: "Merenneito on Neitsyt Maria!".

Vaikka kalanpyrstöinen jumalhahmo maallistuikin Euroopassa ensin kristilliseksi varoitustarinaksi huonoista naisista ja kesyyntymisen jatkuessa muuntui H. C. Andersenin kaihoisaksi saduksi pikku merenneidosta, se linkittyy edelleen yliluonnolliseen maailmaan afrikkalaisen ja brasilialaisen perinteen lisäksi myös muualla.

Meksikosta on peräisin museon 1993 hankittu puinen merenneitoasu, jota esinekortin tietojen mukaan käyttää kruunupäinen tanssija neitsyen juhlan aikana kirkon edessä tanssiessaan.[19](#) Asuun kuuluu suurikokoinen, nähtävästi maskuliinisen vedenhaltijan ruumis kasvoineen, käsineen ja pyrstöineen. Keskellä esinettä on pyöreä aukko, jonka tanssija pujottaa vyötärölleen. Päähänsä hän laittaa naamion, jonka keskellä otsan ja nenän paikalla on feminiininen merenneito pää alaspäin. Puku esittää mahdollisesti vedenhaltijapariskuntaa, joka aktivoituu juhlan yhteydessä merenneidon ja neitsyen välille luodun vastaavuuden perusteella. Esineet on luetteloitu katolisuuden piiriin, mutta yhtä hyvin asiasanana voisi olla 'sataprosenttisen synkretistinen'.

Haitissa Helinä Rautavaara kävi vain kerran, viiden päivän vierailulla vuonna 1990. Tuolta lyhyeltä matkalta on peräisin joukko vodou-esineitä, muun muassa useita tuhansin paljetein ja helmin kuvioituja temppeilippuja. Yksi niistä esittää kitaraa, trumpettia ja rumpua soittavaa merenneitoa, jolla on sininen, valkopilkkuinen vartalo ja pyrstö.[20](#) Ulkonäöltään se pitkine, mustine hiuksineen on selkeästi Mami Watan perillinen, haitilaisittain meren aavemaisesti musisoiva kuningatar – kas vain – Lasiren, jonka tunnuksia ovat trumpetin lisäksi simpukat sekä tutut kampa ja peili. Peili symboloi myös veden pintaa ja sen ylä- ja alapuolisia maailmoja. Myös Lasiren yhdistetään vaurauteen. Sen puoliso on meren herra Agwe tunnuksinaan veneet, metallista tehdyt kalat ja melat. Arkipäivän elämässä meren pariskunnalta pyydetään suojelua aina vesille lähdettäessä.[21](#)

Toisessa lipussa esiintyy matriarkaalinen mahtihahmo, vodoun ns. 'kuumiin' henkiin kuuluva Ezili Danto.[22](#) Se on kuvattu katoliseksi vastineekseen eli tummaihoiseksi Madonnaksi lapsi vasemmalla käsivarrellaan. Rituaalissa sille uhrataan muun muassa rommia ja vahvoja savukkeita.

Vaaleanpunaista samppanjaa, parfyymeja ja Virginia Slim -savukkeita taas suosii Ezili Freda, polygaminen rakkauden ja kauneuden edustaja, joka puolestaan esiintyy vaaleaihoisen Madonnan hahmoisena ja kuuluu vodoun ns. 'viileisiin' henkiin. Lasirenassa yhdistyvät näiden molempien henkien naiseuteen liittyvät aspektit: Ezili Fredan tapaan Lasiren on viettelijätär, Ezili Danton tapaan hurja ja mahtava, joka voi helposti hukuttaa uhmaajansa. Lasiren edustaa myös merta äitiyden alkukotina ja orjankohtalosta vapautumisen symbolina – mitä se konkreettisesti olikin monelle hukuttautuneelle orjalle – ja sen oma katolinen valepuku on muun muassa Neitsyt Maria laupeuden pyhimyksenä (Nuestra Señora de la Caridad).[23](#)

Haitilainen taide on saanut runsaasti vaikutteita vodousta, ja siitä on tullut kansainvälisesti kysyttyä gallerioiden ja keräilijöiden parissa. Myös näyttäviä temppelilippuja, jotka voivat esittää vodouhenkiä myös niitä symboloivien graafisten kuvioden kautta, viedään runsaasti myyntiin Haitin ulkopuolelle. Niitä voi ostaa myös Internetistä. Haitissa lippuja käytetään edelleen seremonioiden alkuriiteissä, mutta niitä on alettu signeerata, mikä kertoo niiden lisääntyneestä kysynnästä taidesineinä. Toinen kansainvälistä mainetta saanut esineryhmä ovat metallirelieffit, joita alettiin valmistaa 1940-luvulla Croix des Bouquetissa pääkaupungin lähellä. Niiden materiaalina on käytetty vanhoja metallitynnyreitä, ja aiheet vaihtelevat vodou-hengistä eläinaiheisiin.[24](#) Rautavaaran kokoelmaan kuuluu kaksi tällaista reliefiä, joista toinen esittää meren väkeä, kalojen ympäröimää Lasirenaa.[25](#)

Aasian naogat

Hindulaisuudessa on omat, veteen liittyvät pyrstökkäät henkiolentonsa, naogat. Perusmerkityksessään naaga tarkoittaa käärmettä, erityisesti kobraa, mutta viittaa myös myyttisiin, puolijumalallisiin olentoihin, joilla voi olla ihmiskasvot, käärmeen pyrstö sekä kobran leveä niska. Ne liitetään vesistöihin, sateeseen ja hedelmällisyyteen, ja ne asuvat maan alla.[26](#) Kansanomaista käärmeiden palvontaa harjoitetaan etenkin Etelä-Intiassa.

Vishnu, hindulaisuuden elämää ylläpitävä säilyttäjäjumaluus, kuvataan kala-inkarnaatioissaan tutuksi ihmismäinen yläruumis-kalanpyrstöinen alaruumis -yhdistelmäksi. Tämä Vishnun ilmenemismuoto liittyy vedenpaisumuslegendaan: jumalallinen kala käski ihmisten esi-isän rakentaa aluksen ennen veden nousemista, ja veti sen sitten turvaan hinaamalla sitä päässään olevalla sarvella. Käärme toimi kiinnitysköytenä.[27](#) Kertomus toistaa Vishnun roolia elämää suojelevana jumaluutena. Vishnu kuvataan usein myös uneksumassa ennen maailman luomista leväten alkumeressä kelluvan monipäisen kobran päällä sen päiden kaartuessa vaikuttavasti jumalan ylle.

Hindulaisuus ja sitä edeltänyt veedauskonto ovat pantheoneineen ja kertomusperinteineen levittäneet vaikutteitaan Intiasta laajalti muuallekin Aasiaan. Samoin nykyisen Nepalin alueella syntyneessä buddhalaisuudessa on runsaasti samoja piirteitä. Naogat yhdistetään veteen myös buddhalaisuudessa.

Naagineja eli naispuolisia naagoja esittäviä metalliveistoksia Rautavaaran museon kokoelmaan kuuluu kaksi.²⁸ Ne ovat keskenään lähes identtiset väritystä lukuunottamatta. Helinä lienee tuonut molemmat matkaltaan Nepaliin ja Intiaan vuonna 1995 samalla kun hankki ison joukon tiibetiläistä esineistöä museonsa.²⁹ Näiden ns. Naga Kanya -veistosten naisen yläruumiiseen kuuluvat kotiloa pitelevä käsipari sekä siivet, alaruumis on käärmeen (skr. nāga kanyā, 'käärme-' tai 'kobraneito'). Siivet saattavat viitata sukulaisuuteen Vishnun ratsun, myyttisen Garuda-korppikotkan, kanssa. Veden siunausta ja viisauden aarretta tuovalle kobraneidolle löytyy metafora myös kasvikunnasta: hahmon sanotaan muistuttavan siipineen ja korkeine päähineineen Himalajalla kasvavaa kärsäkallaa (eng. mm. cobra lily, lat. *Arisaema candidissium*), jonka pitkä varsi on käärmemäisen täplikäs, ja jolla on kasvuvaiheessa varren molemmin puolin siipimäiset lehdet sekä ylimpänä korkea suojuslehti.³⁰

Käärmeenpyrstöinen ja siivekäs on myös esinekortin tiedon mukaan Balilta Indonesiasta kotoisin oleva puuveistos, jonka Rautavaara hankki Kuala Lumpurista vuonna 1991.³¹ Lupsakas otus esittää lohikäärmettä, sateentuojaa ja käärmeiden sukulaista. Samalta matkalta on peräisin merenneidoksi luotteloitu kookas puuveistos, "Queen of the Indian Ocean".³² Se kuitenkin lienee kaakkoisaasialainen versio naispuolisesta naagasta, ihmismäisen yläruumiin kämmenet liitettynä yhteen kunnioittavaan tervehdykseen.

Kurioosaa

Samaan aikaan, kun työskentelin Helinä Rautavaaran kanssa, kirjoitin Helsingin Sanomien Kuukausiliitteeseen jutun merenneidoista.³³ Merenneitoa tai veteen liittyvää maagista tai myyttistä olentoa esittävä esine voi yhtä hyvin olla galleriataidetta kuin veistos, maalaus tai muussa muodossa oleva aidon palvonnan kohde. Se voi olla myös huijaus- tai rahanhankkimistarkoituksessa valmistettu esine, jonka merkittävyyttä perustellaan yliluonnollisilla ominaisuuksilla.

Lähinnä juttuni käsitteli huijaamistarkoituksiin ainakin jo 1800-luvulla valmistettuja ns. Fidžin merenneitoja, joita on päätynyt jonkin verran museokokoelmiin eri puolilla maailmaa.³⁴ Tässä tyypissä on usein pikemminkin apinaa kuin ihmistä – saati kaunista neitoa – muistuttava, tavallisesti massasta, eläimen osista, rautalangasta ja paperista valmistettu yläosa yhdistetty kalan alaruumiiseen. Kahteen [Kulttuurien museon](#) kokoelmissa olevaan Fidži-feikkiin on käytetty ahvenkalan pyrstöä, ja luurankomaiseksi muotoiltuun yläosaan on lisätty liskon ja kalan piikkihampaiset leukaluut sekä kynsiksi piikkisian piikkejä ja kanalinnun kynsiä karmeaa vaikutelmaa tehostamaan.³⁵

Selvittelin näiden esineiden valmistusta, reittejä ja käyttöä, etsin lähteitä ja konsultoin Luonnontieteellisen museon konservaattoreita. Helinä sen sijaan raivostui: nämä rumat otukset eivät olleet mitään sukua merenneidoille. Hän yhdisti merenneidon arkkityyppiseen Mami Wataan/Yemanjaan, joka ei edustanut hänelle mitään vaaraa, rumuutta, kataluutta tai petollista seksuaalisuutta.

Mielenkiitoista kyllä, Rautavaaran omassa kokoelmassa on kaksi Fidžin merenneitojen lähisukulaista, ihmismäistä olentoa muistuttamaan manipuloitua kalaa.³⁶ Esineet on hankittu luettelointitietojen mukaan vuonna 1961 Veracruzista Meksikosta. Molemmat on luetteloitu yleisnimellä "kuivattu kala" ja erikoistermillä "Devil Fish". Lisätietojen mukaan niitä käytetään temppeleissä, joissa curandero-henkiparantajat poistavat ylikuonnollisina pidettyjen voimien, kuten kirousten ja pahojen henkien, aiheuttamia vaivoja.

Nämä "paholaiskalat" kuuluvat jenny haniver -tyypiksi kutsuttuun merenneitofeikkien alalajiin, joita on valmistettu enimmäkseen rauskukaloista ja joita merimiehet kuuluvat edelleen valmistavan kuriositeeteiksi. Nimitys *jenny haniver* tulee ilmeisesti Antwerpenin kaupungin ranskalaisesta muodosta 'Anvers', joka saattaa olla niiden alkuperäinen valmistuspaikka. Toisinaan – päinvastoin kuin niiden tavanomainen paholaismainen ulkonäkö antaa olettaa – kala on muotoiltu muistuttamaan piispaa tai muuta kaapuun pukeutunutta kirkonmiestä, ja nimitykset *sea bishop* ja *sea monk* tunnetaan myös. Lättänän kalan evät on ollut houkuttelevan helppo muotoilla 'siiviksi' tai muiksi raajoiksi, tai 'viitaksi', sieraimet 'silmiksi', ja toisinaan kuono sojottamaan kärsämäisesti tai päälaelta ylöspäin kruunun tapaan. Niihin on voitu lisätä myös mm. kynsiä, kieliä ja emalisilmä.³⁷ Rautavaaran museon jenny haniverit on maalattu räikeillä väreillä.

En koskaan keskustellut Helinän kanssa hänen paholaiskaloistaan, mutta antamiensa luettelointitietojen perusteella hän kuitenkin lienee pitänyt niitä puhtaasti kulttiesineinä, ei huijaamistarkoituksessa tehtyinä feikkeinä.³⁸ Siitä huolimatta ne edustavat tekotavaltaan ja tyypiltään alunperin nimenomaan huijaus- ja varoitustarkoituksiin tehtyjä jenny hanivereja, jotka ovat luultavasti olleet myyttisen basiliski-hirviön lihallisia – tosin kuivatettuja – ilmentymiä, ja joita on valmistettu ainakin jo 1500-luvulla Euroopassa.³⁹ Paitsi tuonaikaisissa kuriositeetikabineteissa ja kiertävissä näyttelyissä jenny hanivereita on myös nykymuseoiden kokoelmissa. Euroopasta niiden valmistus levisi Australiaan 1900-luvun alussa englantilaisten merimiesten mukana, ja 1960-luvulla Meksikoon.⁴⁰ Siellä paholaiskaloja näyttää siis päätyneen myös curanderojen alttareille muun myynnin ohella.

Vaikka kukaan tuskin enää pitää niitä 'aitoina', elävinä pyydystettyinä, niiden meksikolainen uusiokäyttö on jälleen kiehtova osoitus ilmiön muuntautumisesta ja kulkeutumisesta kulttuurista toiseen. Saattaahan olla, että niissä on jäljellä kaikuja basiliskin tappavasta hengityksestä tai katseesta, minkä tähden ne ovat sopeutuneet maagiseen käyttöön parannusmenoissa.

Tavallaan Helinä oli tietenkin oikeassa – Fidžin merenneitojen ja jenny hanivereiden kaltaiset kuriositeetit eivät edusta 'merenneitoja' muuten kuin laajasti määriteltynä. Silti niiden historialliset yhteydet, valmistus ja käyttö visualisoimaan puoliksi ihmismäisiä veden olentoja kytkee ne erottamattomasti fantastisiin käsityksiin vedenhaltijoista laajempaan kategoriana. Nämä ns. merenneitofeikit ovat nurkka laajassa vedenhaltijoihin liittyvässä kentässä; ne ovat yrityksiä konkretisoida ihmisen luomaa tarustoa ja uskomuksia – ja usein ansaita sillä rahaa. Nämä uskomukset itse tarjoavat pohjan myös feikkien tekemiselle: "*A fabricated monster is only one step removed from an imagined one.*"⁴¹ Loppujen lopuksi, olihan Helinä itsekkin omalla tavallaan elävä esimerkki uskosta veden väkeen.

Lopuksi

Helinä Rautavaaran museon vedenhaltijoita ja -jumaluuksia esittävät esineet kertovat ennen kaikkea veden ja sen voiman merkityksestä eri kulttuureissa. Vesi on ollut monin tavoin ja on edelleen kaikkialla elämän ehto, ja yhteinen riippuvaisuus siitä kytkee eri kulttuureihin kuuluvat ihmiset osaksi yhteistä tarinaa. Mielenkiintoista on myös seurata merenneitohahmon navigointia ajan virrassa Euroopan, Aasian, Afrikan ja uuden maailman välillä, sen sopeutumista uusiin kulttuuriympäristöihin ja sen piirteiden muuttumista ja uudelleentulkintaa. Siten merenneito sukulaisineen tarjoaa yhden kantavan ja kiinnostavan punaisen langan Helinä Rautavaaran museon perusnäyttelyssä, ja samalla ne ovat maukasta katsottavaa.

Kirjoittaja toimii museolehtorina Kulttuurien museossa.

Kirjallisuus

Benwell, Gwen & Arthur Waugh, 1961. *Sea Enchantress. The Tale of the Mermaid and her Kin*. Hutchinson of London.

Dance, Peter, 1976. *Animal Fakes & Frauds*. Sampson Low.

Dowson, John, 1987. *A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History and Literature*. Rupa & Co.

FAKE? The Art of Deception, 1990. Toim. Mark Jones, Paul Craddock ja Nicolas Barker. British Museum Publications.

Goodman, Ailene S., 1983. *The Extraordinary Being: Death and the Mermaid in Baroque Literature*. Journal of Popular Culture, vol. 17, no. 3, s. 32–48.

Gordon, Leah, 2000. *The Book of Vodou. Charms and rituals to empower your life*. Barron's.

Greenberg, Kenneth S., 1990. *The Nose, the Lie, and the Duel in the Antebellum South*. The American Historical Review, vol. 95, no. 1, 1990, p. 57–74.

Harris, Neal, 1973. *Humbug. The Art of P. T. Barnum*. Little, Brown and Co.

Houlberg, Marilyn, 1996. *Sirens and Snakes. Water Spirits in the Arts of Haitian Vodou*. African Arts, Spring 1996, s. 30–35, 101.

Lehtimäki, Helena, 1998. *Minä Helinä Rautavaara*. Otava.

Leikola, Anto, 1992. *Seireenien taru: syöjätärlinnuista pikku merenneidoiksi*. Portti, 4/1992, s. 78–85.

von Siebold, P. R., 1981 (1841). *Manners and Customs of the Japanese in the Nineteenth Century*. Charles E. Tuttle Co.

Vainonen, Pilvi, 1996. *Mistä tulet, merenneito?* HS, Kuukausiliite, heinäkuu 1996, s. 34–36.

Vainonen, Pilvi, 1997. *An Event of Curiosity: When a Mermaid Fake Crawled on a TV-Screen*.

Lähdejulkaisu: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

Nordisk Museologi, 1997, 1, s. 107–116.

Viholainen, Aila, 1996. *Merenneito on toista kuin ihminen*. Teoksessa *Merenneidot*, Riikka Puronen ja Aila Viholainen, s. 7–8, 11–12, 15–16 ja 17–20.

Werner, M. R., 1923. *Barnum*. Harcourt, Brace and. Co.

Verkkolähteet

Bastian, Misty L., 1997. *Mami Wata*. MCMXCV–MMVI Encyclopedia Mythica, http://www.pantheon.org/articles/m/mami_wata.html.

Himalayan Cobra Lily with notes on Vishnu & Lakshmi, <http://www.paghat.com/arisaemanepenthoides.html>.

Temboury, Luis, 2003. *An anthropologic glance through the Suwer painting*, <http://www.senegal-online.com/anglais/galleries/sous-verre/index.html>.

Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Mami_Wata.

Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Naga_%28mythology%29.

Wilson, Linda, 26.2.1998, kommentti *Museum discussion list* -verkkokeskustelupalstalla, <http://home.ease.lsoft.com/archives/museum-l.html>.

www.mamiwata.com.

Filmidokumentti

Helinä Rautavaara – merenneito ja papitar. Ohjaus Mirja Metsola, *Musta Ikaros* -sarja 1991, YLE.

Muut

Helinä Rautavaaran museon kokoelmat ja esinekortisto.

Viitteet

1 Esimerkiksi Rautavaaran tiibetiläinen esineistö on hankittu vasta 1990-luvulla, mutta matka, jolloin hän kertomansa mukaan tapasi Dalai Laman useasti ja matkustikin hänen seurueessaan, tapahtui jo 1950-luvun puolivälissä.

2 *Musta Ikaros* -sarja: *Helinä Rautavaara – merenneito ja papitar*, ohjaus Mirja Metsola, 1991; Helena Lehtimäki, 1998, *Minä Helinä Rautavaara*, s. 12, 19–20, 22.

3 "Ashiyoke"-asu, Nigeria, nykyinen esinenumero RAF 375a-c.

4 Gwen Benwell & Arthur Waugh, *Sea Enchantress*, 1961, s. 23–34; Peter Dance, *Animal Fakes & Frauds*, 1976, s. 37–39; Ailene S. Goodman, *The Extraordinary Being: Death and the Mermaid in Baroque Literature*, 1983, s. 35–36.

5 Misty L. Bastian, *Mami Wata*, 1997; *Mami Wata*, Wikipedia; www.mamiwata.com.

Lähdejulkaisu: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

6 Peter Dance, *idem*, s. 39; Ailene S. Goodman, *idem*; Anto Leikola, *Seireenien taru: syöjätärlinnuista pikku merenneidoiksi*, 1992, s. 78–85; Aila Viholainen, *Merenneito on toista kuin ihminen*, 1996.

7 *Mami Wata*, Wikipedia.

8 Misty L. Bastian, *idem*; *Mami Wata*, Wikipedia.

9 HRE 713, 48,1 x 33,2 cm, HRE 760, 47,9 x 32,4 cm.

10 Luis Temboury, *An anthropologic glance through the Suwer painting*, 2003.

11 Esinekortissa ajoitukseksi on arveltu "1980-luku?", mutta toisaalta lisätietona mainitaan, että Rautavaara pyrki systemaattisesti hankkimaan "vanhojen mestareiden töitä".

12 Marilyn Houlberg, *Sirens and Snakes*, 1996, s. 34–35; *Mami Wata*, Wikipedia; www.mamiwata.com.

13 RAF 96. Rautavaara luultavasti hankki naamion Afrikka-kaupasta Helsingistä 1990-luvun puolivälissä.

14 "Yemanja" viittaa alunperin yoruba-perinteeseen kuuluneeseen äiti-jumalattareen.

15 Joidenkin esineiden luettelointitietoihin on merkitty termi "Yemanjan allas", mm. RLA 19, HRE 529.

16 RLA 19, 40 x 30 cm.

17 HRE 529, p. 11 cm, l. 11 cm.

18 HRE 852, k 15 cm, l. 19 cm..

19 RLA 99a, p. 170 cm, k. 46 cm, RLA 99b, k. 31 cm, l. 18 cm.

20 RLA 157, 118 x 94 cm.

21 Leah Gordon, *The Book of Vodou*, 2000, s. 50–51, 66–69.

22 RLA 158, 97,5 x 73 cm.

23 Leah Gordon, *idem*, s. 50–51, 62–69, 78–81; Marilyn Houlberg, *idem*, s. 30–33.

24 Leah Gordon, *idem*, s. 18, 38–45.

25 RLA 155a, 57,5 x 59 cm.

26 John Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion*, 1987, s. 213; *Nāga*, Wikipedia.

27 John Dowson, *idem*, s. 35–36.

28 RAA 63, RAA 64, mol. k. 25 cm, l. 16 cm.

29 RAA 63:n esinekortissa on tosin hankintavuodeksi merkitty 1986, mutta tuona vuonna Rautavaara ei käynyt Nepalissa eikä muuallakaan Aasiassa.

30 Ks. <http://www.paghat.com/arisaemanepenthoides.html>.

31 RAA 160, k. 105 cm, l. 37 cm.

32 RAA 163, k. 117 cm, l. 24 cm.

Lähdejulkaisu: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

33 *Mistä tulet, merenneito?* HS, Kuukausiliite, heinäkuu 1996; ks. myös Pilvi Vainonen, *An Event of Curiosity: When a Mermaid Fake Crawled on a TV-Screen*, 1997, s. 107–116.

34 Ns. *Feejee Mermaid*, ks. esim.: Peter Dance, *idem*, s. 45–56; *FAKE? The Art of Deception*, toim. Mark Jones, Paul Craddock ja Nicolas Barker 1990, s. 84–86; Kenneth S. Greenberg, *The Nose, the Lie, and the Duel in the Antebellum South*, 1990, s. 60; Neal Harris, *Humbug. The Art of P. T. Barnum*, 1973, s. 62–67; P. R. von Siebold, *Manners and Customs of the Japanese in the Nineteenth Century*, 1981 (1841), s. 185; M. R. Werner, *Barnum*, 1923, s. 56–63.

35 Kulttuurien museon esinekokoelmat, VK 765, VK 5054:71.

36 HRE 627, p. 20,3 cm, RLA 121, p. 50 cm.

37 Peter Dance, *idem*, s. 18, 20–21, 27–29; *FAKE? The Art of Deception*, 1990, s. 84–86; Linda Wilson, 26.2.1998, *Museum discussion list*.

38 "Fake – the word conjures up an image of the cunning craftsman at work, making or marring an object, with intent to deceive the innocent or ignorant viewer." Nicolas Barker teoksessa *FAKE? The Art of Deception*, 1990, s. 22.

39 Peter Dance, *idem*, s. 17–30; *FAKE? The Art of Deception*, 1990, s. 85–86.

40 Peter Dance, *idem*, s. 28–29.

41 Peter Dance, *idem*, s. 8.